

DE OUDSTE KERKEN IN NOORD-BRABANT

Het merendeel onzer Brabantse kerken is gelegen op een vanouds heilige plaats, nu eens midden in het dorp, dan weer op vrij grote afstand van de woonkern; maar op een plaats waaraan men aanvankelijk bewust, later uit gewoonte, vast hield.

Hoe vaak ook in de loop der eeuwen een kerk herbouwd of verbouwd werd, verplaatst werd ze niet. Pas na de Franse tijd, toen definitief werd afgerekend met talloze oude tradities, zag men er geen bezwaar meer in te breken met een meer dan duizend jaar oude gewoonte, enerzijds omdat die niet meer begrepen werd, anderzijds omdat toen de mensen veranderd waren. De kerken werden daarna om zuiver zakelijke redenen neergezet op de geschiktste plaats, midden in het dorp of zo kort mogelijk erbij. De gewijde plaats bleef soms nog een tijd begraafplaats of werd zonder verder nadenken geliquideerd.

Bijna alle oude kerken zijn volgens de H. Linie, Oost-West georiënteerd, hoewel niet altijd even nauwkeurig; de meeste wijken iets naar het Noorden af. Herhaaldelijk kan aangetoond worden, dat de oudste Christelijke kerken gebouwd werden op een plaats die al bij de heidense bewoners een bijzondere bestemming had, waar een heidense tempel stond of waar men de doden begroef. Voor N.-Brabant is dat o.a. het geval in Gemonde en Baerle-Nassau (Nijhoven) waar uitvoerige onderzoekingen plaats vonden. Zo wordt ons de eigenaardige ligging van menig kerkgebouw begrijpelijk, al heeft soms wel eens verplaatsing van de woonkern van of naar de gewijde plaats de oorspronkelijke toestand gewijzigd.

Onze Germaanse voorouders waren niet bedreven in het bouwen met steen. Voor het jaar 1000 hebben de Romeinen in N.-Brabant wel een paar stenen bouwwerken opgericht, maar overigens werkte men met houtconstructies, ook bij de kerken.

Daarom is er zo weinig van overgebleven. De vraag, wanneer de eerste stenen kerk hier gebouwd is en wanneer de laatste in hout, is niet te beantwoorden door gebrek aan gegevens. In Z.-Brabant dateert de goed bewaarde

kerk van Berthem uit het midden van de elfde eeuw¹). Voor Noord-Brabant heb ik het vermoeden uitgesproken, dat er op het eind van de tiende eeuw in Hilvarenbeek een stenen basiliekje is gesticht²). Buiten onze provincie bestaan nog enkele houten kerken uit een latere tijd, b.v. in Paasloo (Overijssel), uit het eind van de vijftiende eeuw³). Het zal wel zo gegaan zijn, dat men in steen is gaan bouwen toen de toegenomen welstand dat mogelijk en gewent maakte. Immers zelfs een bescheiden rijkdom trekt al roversbenden aan, waartegen, zoals nog blijken zal, de dorpsbewoners zich trachtten te beschermen in een weerbaar gebouw en dat was een kerk.

Wij hebben nog geen duidelijke voorstelling van het uiterlijk der oudste houten kerken. In Brabants Heem (III, 4-20) beschrijft C. Kramer de vondsten te Baerle-Nassau. Ook de vondst van bouwsporen van twee houten kerkjes te Gemonde staat in Brab. Heem (III, 71) in het kort vermeld.

Volkomen analoge overblijfsels worden beschreven in de opgravingsverslagen van een aantal Noord-Limburgse kerken⁴). De bouwsporen bestaan uit paalgaten, waardoor plattegrond en afmetingen van deze gebouwen vrij goed bekend zijn. Rechthoekige gebouwtjes, soms één-, soms drie-beukig, enkele reeds voorzien van een versmald rechthoekig koor. Maar het is een open vraag, hoe we ze ons in opstand moeten voorstellen. Zouden ze verwant geweest zijn met de woonhuizen uit dezelfde of nog vroegere tijd, waarvan de tot ons gekomen resten ook uit paalgaten bestaan? Het is duidelijk, dat ze anders waren dan de latere houtconstructies, ons veel beter bekend, omdat er nog talrijke van bestaan, waarbij de palen niet meer in de grond gegraven zijn, maar er los boven op staan, op een steen gefundeerd, en in evenwicht gehouden door een gebintconstructie. De onderlinge afstand der paalsporen doet aan vakwerk wanden denken met de in onze streken gebruikelijke breedte der panelen. Opvallend is, dat deze gebouwen, die met een gemiddelde levensduur van anderhalve eeuw elkaar in de periode van ongeveer 700 tot 1100 opvolgden volgens een niet veranderde techniek gebouwd werden met in de grond gegraven palen. Men neemt immers op goede gronden aan, dat juist in dezelfde periode de woningbouwtechniek zich ontwikkelde van dit oude systeem tot de ankerbalken-techniek met losse fundering der dragende delen, die dus geen paalgatssporen meer nalaten⁵). Omdat vaststaat, dat in dezelfde periode elders, waar de aanwezigheid van steen of de grotere welvaart dat mogelijk maakten, wel stenen kerken gebouwd werden met dezelfde plattegronden en afmetingen als onze paalkerken, vermoed ik dat men aan deze verouderende techniek bleef vasthouden om zoveel mogelijk gelijkens met een stenen kerk te kunnen bereiken. Stellig hebben de toenmalige geestelijken en voornamere burgers uit onze gewesten die stenen kerken gekend en wilden zij in hun dorp iets hebben, wat daar zoveel mogelijk op leek. Ook zouden anders de kerken niet te onderscheiden geweest zijn van de huizen

1) R. LEMAIRE: Les origines du style gothique en Brabant I, pag. 91.

2) Brabants Heem (1950) blz. 77.

3) E. H. TER KUILE: Duizend jaar bouwen in Nederland I, blz. 305, afb. 136

4) Dr. P. GLAZEMA: Oudheidkundige opgravingen in door de oorlog verwoesde Limburgse kerken (Overdr. Public. de la société hist. et arch. dans le Limbourg, 1948.)

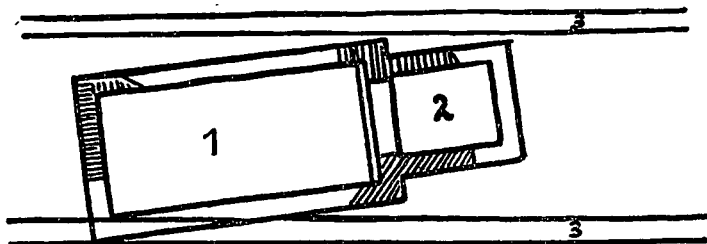
5) CL. V. TREFOIS: Ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelijke architectuur, blz. 26.

en stallen der gewone burgers, hetgeen in strijd is met het Christelijk gebruik: de voornaamheid van het Godshuis ook zichtbaar te maken.

Nadelen van de bouwwijze met in de grond geslagen palen zijn o.a. de beperkte levensduur en de moeilijke verplaatsbaarheid.

Ook moet men langere en zwaardere palen gebruiken, hetgeen grotere kosten met zich mee brengt, maar een voordeel is, dat men gemakkelijker een ongedeelde ruimte krijgt zonder hinderlijke binnenstijlen en andere moeilijk weg te werken constructiedelen, zodat het niet zo moeilijk valt de nette stenen zaal met zijn rechte hoeken en gladde wanden, die als voorname beschouwd werden, na te bootsen in het ter beschikking staande materiaal.

Ondertussen begon men in Noord-Brabant, zodra de omstandigheden dat toelieten, de kerken in steen op te richten. Het materiaal daartoe moest van elders komen en de metselaars evenzo. Maar zuinigheidshalve werd ook dankbaar gebruik gemaakt van de plaatselijk aanwezige veldkeien en soms ook van Romeins puin, vooral voor de fundering. Voor het opgaand muurwerk werd hier steeds tufsteen gebruikt, die uit Duitsland moest komen. Baksteen komt pas na 1200 in gebruik.

ECHTERNACH — ST. WILLIBRORDUS-BASILIEK.

Plattegrond 8-eeuwse kerk:

1 Schip — 2 Koor oorspronkelijke kerk — 3 Begrenzing middenbeuk bestaande kerk.

(Uit: J. DUMONT, Proceedings etc.)

Stijlkundig kregen de nieuwe kerkjes de bouwvormen die in zwang waren in de streek tussen de Rijn en de Maas, waarmee Brabant destijds kerkelijk en politiek nauw verbonden was. Tot een eigen bouwschool kwam men niet. De gehele ontwikkeling is afhankelijk van wat elders in de omgeving van Luik en Keulen bedacht werd. Ook kwamen er geen belangrijke kerken of abdijen tot stand met uitzondering van de laat romaanse stadskerk, die omstreeks 1200 in 's-Hertogenbosch gebouwd werd, maar al in de 14e eeuw weer werd afgebroken ⁶⁾. Bijna alles trouwens wat Noord-Brabant aan romaanse kerken gehad heeft, is later door gothische gebouwen vervangen. We zullen dat, wat nog bestaat of door afbeeldingen en opgravingen bekend is, in het kort bespreken ⁷⁾.

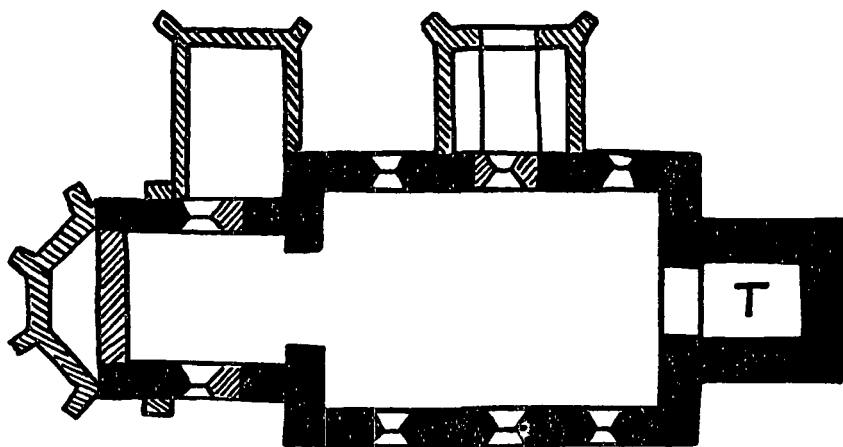
Eenbeukige zaalkerkjes bestaan nog in Eethen, Waalre, Oirschot, Denenburg en Dieden(?). Uit afbeeldingen zijn bekend: Netersel, Neerlange!, Gemonde. Uit opgravingen de vroegere kerkjes van Boxmeer en Gemonde, terwijl van Etten de plattegrond gereconstrueerd kon worden.

⁶⁾ Oudheidkundig Jaarboek 1932, blz. 19.

⁷⁾ ST. LEURS: Les origines du style gothique en Brabant, II. Hierin wordt alles beschreven wat in 1921 over het Noord-Brabants deel van het oude hertogdom bekend was.

De Limburgse opgravingen hebben geleerd, dat de bouwgeschiedenis van een stenen kerk begint met een rechthoekige, eenbeukige ruimte, waaraan later de andere elementen als: koor - absis en toren werden toegevoegd. Slechts zelden kwam alles in eenzelfde tijd tot stand.

Het bouw materiaal bestaat in Boxmeer uit Maaskeien, in Gemonde uit Romeins puin met daarboven tufsteen. Ook alle andere kerkjes zijn van tufsteen gemaakt, hoewel latere herstellingen en wijzigingen vaak in baksteen werden aangebracht. De lichtopeningen bevinden zich in de lange zijden van de rechthoek. Ze zijn klein, smal, hooggeplaatst en rondbogig afgedekt, aan elke kant drie of meer in getal, naar gelang de lengte van het schip. De ingang is meestal, zeker bij de oudste kerkjes, in de zijgevel, soms in de Westgevel. Ten Oosten van het kerkship bevindt zich het koor, dat eveneens rechthoekig, gewoonlijk wat smaller is. Bij de opgravingen in Boxmeer kon men heel goed zien, dat het er later tegenaan gebouwd was; nog later had men zelfs een tweede, klein rechthoekig koortje toegevoegd, om een tijd daarna beide weer te vervangen door een groter gothisch koor. Dit is nu nog te zien bij de kerken van Oirschot, Eethen en Dennenburg. In Gemonde dateren koor en schip uit dezelfde periode; hier was het versmalde rechthoekige koor met een halfronde absis gesloten.

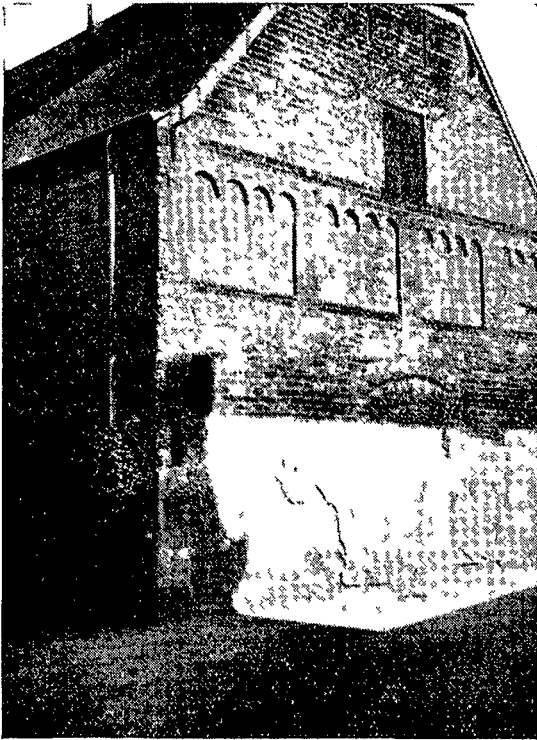
Plattegrond van de voormalige kerk te Neerlangel.

(Uit ST LEURS, Origines, p 158.)

	Oorspr. romaanse kerk		Aanbouw gothische periode
	Verdwenen rom. gedeelte		Toren

Neerlangel had een recht gesloten versmald koortje, waaraan later een driezijdige gothische absis was toegevoegd. Het kerkje van Waalre schijnt geen koor gehad te hebben. Van de overige is niets naders over het koor bekend. De langsmuren van het kerkje te Gemonde waren versierd door lisenen en een rondboogfries, in Oirschot is de voorgevel in die trant verlevendigd. De overige zijn of waren zo goed als onversierd. Ze zijn alle in

de 11e en 12e eeuw gebouwd en zijn dus de oudst bekende in ons gewest. Het type blijkt elders al eeuwen eerder in gebruik te zijn geweest. In 1948—1949 zijn onder de verwoeste basiliek van de H. Willibrordus te Echternach de fundamenten teruggevonden van een eenbeukige rechthoekige zaalkerk met versmald rechtgesloten koor uit het begin van de 8e eeuw, dus uit de tijd van de H. Willibrordus zelf ⁸⁾. Deze hoogst eenvoudige, sobere gebouwen met hun dikke muren, kleine raampjes en onopvallende ingangen hebben eeuwenlang aan de bestaande behoefte voldaan. Maar men moet hun vorm niet alleen uit gebrek aan middelen en kunde verklaren. Ze werden opzettelijk zo gebouwd, omdat ze naast hun religieuze bestemming nog een heel andere hadden, namelijk toevluchtsoord voor de bevolking in tijden van gevaar, destijds blijkens oude kronieken nogal eens nodig

Nederl. Hervormde Kerk te Oirschot

Het weerbare karakter der kerken spreekt nog duidelijker, als men de erbij behorende torens nader bekijkt. Het is niet mijn bedoeling ook de kerk-torens uitvoerig te bespreken, maar in Neerlangel staat nog de 11e eeuwse tufstenen toren van de verdwenen kerk, die niet alleen de oudste is van Noord-Brabant, maar ook de best bewaarde. Deze toren, die in de 15e eeuw in baksteen verhoogd werd, heeft geen West-ingang en was slechts toegankelijk vanuit de kerk. Zulke torens zijn er meer geweest. Meestal werd

⁸⁾ Proceedings of the state service for archeological investigations in the Netherlands I (1951), Ir. J. DUMONT: Fouilles archéologiques à Echternach, p 17.

later, toen de onveiligheid ten plattelande verminderde, aan de westzijde een ingang bijgemaakt, zoals we dat tegenwoordig normaal vinden. Vroeger was de toren het laatste toevluchtsoord van de verdedigers, als zelfs de kerk gevallen was. Het was daarbij nog mogelijk de verdiepingen van de toren afzonderlijk te verdedigen, want er was geen stenen trap in die torens, alleen maar houten ladders die naar boven getrokken werden. De aanvallers moesten, als het oorlogje wat belangrijker was, de belegerden uithongeren, zoals bekend is uit de beroemd geworden geschiedenis van Jan van Schaffelaar, verdediger van de toren van Barneveld. Nog eeuwen lang zijn de kerken en torens van de open dorpen beschouwd als de veiligste plaatsen, niet alleen uit defensief oogmerk, maar ook als enig behoorlijk, brandvrij gebouw, waar men de archieven en andere kostbaarheden het veiligst achtte.

Romaanse basilicale kerken zijn er ook geweest in Noord-Brabant, maar daarvan is geen enkele meer over. Behalve de Bossche stadskerk zijn er nog twee bekend, die gestaan hebben in Cuyck en St. Oedenrode. In Cuyck vond WILLEMS in 1937-1938 bij opgravingen op het terrein der voormalige kerk de grondslagen van een stenen pijlerbasiliek terug ⁹⁾. Deze in 1123 door brand beschadigde kerk, waaraan sporen van verbouwingen werden waargenomen, is in de 15e eeuw door een andere vervangen, die in 1913 werd afgebroken. De collegiale kerk van St. Oedenrode is in 1801 ingestort en toen opgeruimd ¹⁰⁾. Verschillende afbeeldingen bewaren er de herinnering aan. Het was een omstreeks 1100 gebouwde tufstenen basiliek, waarvan het schip 5 of misschien 7 traveeën telde, zonder dwarsbeuk en met onbekende koorvorm. De eveneens Romaanse Westtoren was een halve eeuw jonger dan de kerk. De langsmuren zowel van de lichtbeuk als van de zijschepen vertoonden rondbogige vensteropeningen, die omlijst werden door eveneens ronde bogen, die op platte pilasters rustten. Deze bouwwijze was toen langs Maas en Rijn heel gewoon. Verschillende kerken in die trant bestaan nog, b.v. de St. Servaas in Maastricht en kerken in Utrecht, Celles en Hastière.